

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев биылғы Халыққа Жолдауында 2020 жылы әл-Фарабидің 1150 жылдығы мен Абайдың 175 жылдығын атап өтуді тапсырған болатын. Онда тоғайысырапшылардыкқа емес, мен мен мағынаға толы етіп өткізуді ескерткен. Абай – тұтас қазақ ақыл-ойының барометрі. Абайды тану үшін – ең әуелі оның философиясын терең зерделеу, ұлттық философияның өзегін Абай ілімі арқылы негіздеу аса маңызды. Хат қоржынымызға келіп түскен философия ғылымдарының докторы Т. Рысқалиевтің тоғамдай мақаласы көпке терең ой саларына сенімдіміз. Автор Батыс философиясы мен қазақ философиясының ерекшеліктерін және Абай философиясындағы негізгі өзекті сөз етіп, өзгеше пайымдар жасайды.

ҚАЗАҚ
ФИЛОСО-
ФИЯСЫНЫҢ
МЕНІ МЕН
МАҚСАТЫН,
ӨЗІНДІК
НҰСҚАСЫН,
БОЛАШАҚТА
ҚАЛАЙ, ҚАЙ
БАҒЫТТА
АДАМУЫ
КЕРЕКТІГІН
АБАЙ
ШЫҒАР-
МАСЫ,
АБАЙ ІЛІМІ
АРҚЫЛАҢ
ШЫҒАРУҒА
БОЛАДЫ.

АБАЙ ІЛІМІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ҚАЗАҚ

АДАМ КІМ? ОНЫҢ ДҮНИЕДЕГІ ОРНЫ ҚАЛАЙ?

Абай ілімінде қазаққа, қазақ дәстүріне, дүниеге таныммен дамыған, даналықты жүзеге асырған Батыс және Шығыс ойшылдарына, атап айтқанда, Сократ пен Платонға, Мон-тень мен Паскальға немесе Конфуций мен Будданы ұқсас пайымдау да бар.

К.Маркс өзінің Фейербах туралы тезис-терін бірінде «өзіне дейінгі философтарға дүниені түсіндірумен шектелді» деген қана тағалы және «философияның міндеті – дүниені өзгерту» деп атап көрсетеді. Бұл арада ол философияның ғылым ретінде, ғылымдардың негізі ретінде қарастырып отыр.

Біздің ойымызша, философияның қызметін ғылыми таныммен шектеп қоюға болмайды. Әртүрлі жағдайларға байланысты кейбір философтар, айталық, Аристотель, Декарт, Фр.Бэкон, Кант, Гегель, Маркс т.б. философияның ғылым деп танып, ғылымға қатысты мәселелермен тиінақты айналы-сты. Соның өзінде И.Кант философияны адамға бұрып, философияның алдына қанағаты, түсінікті қажет етеді: Мен не біле аламын? Мен не істеуім керек? Мен неге үміт арта аламын? Мен кімімін? – деген сияқты мәселелер қойды, соларды шешу-ге арналған іргелі шығармаларын жазды. Канттың түсінігінде, философияның негізгі міндеті – адамға адам болып өмір сүруді үйрету. Канттың пікірінше, философияның ғылым жолымен жүріп, дүниені танудың мақсаты – дүниені өзгерту емес, адамның дүниесі орын анықтау.

«Мен кімге, неге үміт арта аламын?» деген сұрақ қояды да, Кант отан: «Беріне де, тіпті Құдайға да үміт арта алмайсың, бірақ түбіне барғанда адамның өзіне келіп тіреледі», – деп жауап береді.

Осындай күрделі сұрақ төңірегінде Абай да ойлашып, толғанады:

Себе жұртқа тұрса да қанша мақтан,
Әрегімедей ішіне құлық сақтап.
Өзіне сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылдың екі жақтап, –
деп нақты жауап береді.

Бұл – барып тұрған философиялық ұстаным. Бірақ ол кәсіби философиялық тілге мәлім болып тұрған жоқ, қарапайым даналық тілінде, ойшылдың сөзімен бейне-леніп тұр.

Танымал орыс философы М.Бахтиннің афоризміне айналған сөзі бар: «Нарыз фило-софтар, эрине, Германияда. Ресейде тек ойшылдар болады» деген. Бұл арада ол данагері орыс ақындарын, жазушыларын – Пушкинді, Гогольді, Достоевскийді, Тол-стойды еске алып тұр. Қазақ даналарына да, би-шешендерге, ақын-жырауларға, соның ішінде Абайға да қаратып, Бахтинше айтпа-ғанда, Бұлар да – нағыз ойшылдар.

Бірақ ойшылдар арқалы дамыған орыс философиясының, қазақ филосо-фиясының, Абай философиясының кәсіби философияға қарағанда дересіні кем, деңгейі төмен деген пікір тұмайды. Мәселе орыс философиясының, қазақ философиясының өзіндік ерекшелігінде, яғни адамға, өмірге жақындауында. Әрине, Абай, Бахтин айтқандай, немесе Кеңес кезінде айтылып жүргендей, «нағыз» фило-соф емес, яғни, кәсіби философ емес. Ол философиялық мектептерден өткен жоқ. Бірақ мен – кәсіби философ, ғылым докторы – Абайды оқи отырып, Сократпен, Платон-мен, Конфуциймен, Паскальмен, Кант-пен сырласқандай күй кешемін. Әйткені Абай қай адамды да қинайтын, жорыққа адалған философиялар қарастырған сұрақтар төңірегінде көп ойланады.

Есті адам ерте ме, кеш пе, өзі жөнінде, басқаларға қатынасы жөнінде, өзінің не үшін өмір сүріп жүргені жөнінде ойла-нады. Сөйтіп, қаласа да, қаламаса да, философиялық сұрақтарға тап болады. Кез келген адам сонда жадап іздеп кәсіби философиядан – Гегельден, Кант пен

Ницшеден төрі, Бахтин «ойшылдар» деп атаған Конфуций, Монтень, Пушкин, Абай, Достоевский, Толстой, Шөкерім сияқты даналарға жүгінеді.

Гегель, Маркс сияқты кәсіби философ-тар жалпылама құбылыстарды, ұғымдарды қарастырады: жалпы дүние, жалпы табиғат, жалпы қоғам, жалпы адам, материя, сана, болмыс, себеп-салдар, танысын тағылар. Ал Достоевский, Толстой, Абай сияқты ойшыл-дар жеке, дарға, қымбат, жұмбақ нәрселер ту-ралы, белгілі бір қоғамда, белгілі бір уақытта өмір сүретін нақты адам, оның көңіл-күйі, тұрмыс-тұрғы, іс-қимылы, арман-мұраты туралы сөз қозғайды. Солардың қамын ой-дайды, мұның жоқтайды.

ФИЛОСОФ КІМ, ОЙШЫЛ КІМ?

2015 жылғы тамыз айында Абайдың туғанына 170 жыл толуына орай «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген «Ойшыл-дың мен де сенді бірімің деп» деген мақалада мен «философ» және «ойшыл» де-ген ұғымдардың мағынасын ашып көрсеттім.

Сол ойымды жалғастырып келеді. Философ пен ойшылдың арасына шек қоюға болмайды. Философия дегеніміз өзі – ойлау өнері – логика. Абстракті немесе фор-малды логика емес, нақты жағдайды нақты талдайтын, әр нәрсенің жөнін, қисынын көздейтін өміршен логика. Ойшылдың да көздейтін осы. Ойшылдың сөзінде, пікірінде қарапайым философиялық ойлар жүзеге асып жатады.

Айырмашылық кәсіби философия мен қай адамға да қатысы бар, көпшілікке арналған қарапайым философияның арасында орын алады. Гегельдің философиясы – кәсіби философия. Толстой

мен Абайдың философиясы – қарапайым философия (популярная философия).
Гегельдің философиясы арнайы топқа, элитаға бағытталған.
Гегельдің пікірінше, философия кез келген адамның кәсібі емес.
Ал Толстойдың немесе Абайдың философиясы кез келген адамға бағытталған.

Кәсіби философия ғылыммен астасып жатыр: ақылға сүйенеді, сыртқы дүниеге, жалпылама құбылыстарға көңіл бөледі. Гегельдің әйелі айтқалы екен: «Гегель нақты жемістерді білмейді, оның білетіні – жа-лпы жеміс» деп (плод вообще). Гегельдің, Маркстің философиясында нақты адам жоқ, белгілі бір ортада, белгілі бір уақытта өмір сүретін адам жоқ, жалпы адам бар (человек вообще).

Ойшылдарға тән қарапайым филосо-фия адаммен айналысады; адам тану үшін ғылымнан төрі әдебиетке, өнерге, дінге сүйенеді, өмірге, адамдардың тұрмыс-тұрғынына, қарым-қатынасына, көңіл-күйіне жақын болып келеді; ақылға да жүгінеді, сонымен бірге сезімге, эмоцияға да орын береді. Абайдың философиясы – тап осындай философия.

Абай сөзін, ойын халқына, қарапайым адамға арнады. Бірақ оның сөзі заттын, құбылыстың бетімен қалжытын жөңі-желші, жай сөз емес. Қарапайым сөз, қарапайым тіл. Бірақ мені, мағынасы терең, сан қырлы. Сондықтан да Абай заманауистарынан терең ойлды, терең ойдың темірі сонына сұулі, түбіне бойлауды талап етті. «Қайран сөзім қор болды. Тобықтының өзіне» деп ішкі сырын жайып салды. Сондықтан да пәлдендікті «алдытқан қас жау» деп сына-ды, нәтижелікпен анбоды күресті. «Атымды

ШЫҢЫРАУ

адам қойған соң, қайтіп надан болайын? Халқым надан болған соң, қайда барып ойнайын?» — деп өкінді.

Кәсіби философия да керек, оған сұраныс болады, болуы керек. Қанттан, Гегельден, Хайдеггерден бас тарту ақылта сыймайды. Сонымен бірге сондай батыстық философияны нағыз философия деп, көпшіліктің көңілінен шығатын, нақты нәрселерге мән беретін қарапайым философияны, өмір философиясын, даналық философиясын елемей, Сократ, Конфуций, Монтені, Достоевский, Л.Толстой, Абай, Шәкәрім, қазақтың билері мен шешендері сияқты даналардан бас тарту да ақылға сыймайды, олардан бас тарту — философияның түпкі мағынасын, негізгі қызметін түсінеу, бұрмалау болып есептеледі. Философияның мағынасы да, қызметі де сан түрлі болып келеді. Кәсіби, ғылыми философия — Батыста кең тараған, бізге, бір кездей Кенес адамдарына сырттан танылған философияның бір түрі. Философияны осы түрімен шектеп қоюға болмайды.

Философия ғылым ретінде, ілім ретінде, көзқарас ретінде біртұтас болса да, әрқашан, әр елде әр қырынан көрініп, әртүрлі формаға ие болып, әр түрлі қызмет атқарып келген, бүгін де атқарып келеді. Философия осы жолмен дамыды, байылы, әмбебап күйге ие болды.

ҚАЗАҚ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҰҚСАМАЙ ҚАЛАДЫ...

«Әр елдің салты басқа, иттері қарақасқа» — дегендей, әр елдің өз өмірінен пайда болған өзіндік тәл философиясы бар. Неге біз неміс философиясына, орыс философиясына немесе араб философиясына жүгініп, солардың жолымен жүруіміз керек?

ФИЛОСОФИЯСЫ

Кеше біз Маркстің, Лениннің философиясын бетке ұстадық. Жасарпайтын жок, олардың үйренгеніміз көп болады. Бірақ бұл философия біздің салтымызға, дәстүрімізге, ділімізге сәйкес келмей. Маркстік-лениндік философияға сүйене отырып, біз өзіміздің көптеген құнды дәдет-тұрлықтарымыздан, салтымыыздан, дәстүрімізден айырылып қалдық. Бізге сырттан таңылған Кеңестік философиядан өзімізді, өз кейімімізді таба алмадық, қазақ қазаққа ұқсамай қалады.

Бір кезде көрнекті орыс ойшылы И.В.Киреевский «орыс халқына қандай философия керек?» деген сұрақ қояды. «Бізге философия керек, — деп жазады ол. — Біз оны қайдан аламыз? Әрине, біз алдымен философиялық ойы жете дамыған елдің тәжірибесіне жүгінеміз». Киреевский бұл арада өзі сабақ алған классикалық неміс философиясын мензеп отыр. «Бірақ, — деп атап көрсетеді ол, — неміс философиясы бізге философия бола алмайды. Біздің философиямыз өз өмірімізден, өз болмысымыздан өріп, дамуы керек». Бұл пікірдің жаны бар және бізге, қазақтарға да қатысы бар.

Кеште Тәуелсіздік алған кезде біздің алдымызда да: «Қазақ философиясы қандай болуы керек?» деген мәселе тұрды. Әркім әртүрлі жолдар ұсынды. Менің ойымша, бүгінгі қазақ философиясы Абай іліміне ұқсауы керек. Қазақ философиясының үлгісін, сұйбасын Абай туындыларынан шығаруымыз керек. Біздің философияға қажет тақырып та, идея да, үлгілер де Абайда бар. Тек оларды қазіргі заман тұрғысынан қарап, қабылдауымыз керек.

АБАЙ ҒЫЛМ МЕН ҒЫЛЫМҒА ҮНАЕДІ

Философияға білім-ғылым керек пе? Әрине, керек. Бұл жөнінде Абайдың өлеңдерінде де, қара сөздерінде де (отыз екінші қара сөзін оқып көріңіз) нақты тұжырымдар бар. Философия — өнер, ойлау өнері және сол ойды жеткізетін сөйлеу өнері. Философияның өнерге жақындағы күмен тұғызбайды. Абайдың өнерді қалай бағалағанын мына жолдардан анағұрға болалы: «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы, Қияннан қиясттырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, пен-пегіс жұмпар келсін айналасы». «Өлеңі өнер ізделік, қолдан келсе».

«Керек іс бозбалаға -тапалтылық, Әртүрлі

пікір алмасу арқылы мәлім болады. Бұл жарынан да жыраулар, би-шешендер, Абай, Шәкәрім негізін қалаған қазақ философиясы әлемдік философиялық деңгейден көріне алады. Қазақтардың ақылындығын, шешендігін елімізге болған шет ел зиялы өкілдері бірауыздан мойындаған. Абай да — тажайып ақын ғана емес, суырып салма шешен. Әкесі Қуанбай да — дана, көрсетп, шешен болған. Ол баласын жастайынан сөз саптауға баулыған.

Философия діннен де нар алады. Діннің жайын, соның ішінде мұсылман дінінің құндылықтарын, талаптарын Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде жан-жақты талдап, тарқатып берген.

Философияның басты нысанаы — адам. Нағыз философия адам танумен, адам жұмбағын шешумен айналысады. Сонықтан да философия адамды адам ететін, өсіретін, жетілдетін, түзу жолға салатын даналыққа, білімге, білімнің нері, түпкі өзегі болып табылатын түсінікке айрықша мән береді. Тап осындай нағыз философияны, бізге қазір де, болашақта да керек болатын философияны Абайдан таба аламыз. Тек Абайды оқу керек, түсінуге керек, ісеру керек.

Адам дегеніміз кім, адам қалай өседі, жетіледі, адам болады? Осы жолда ол нені білді, неге ұмтылуы, неден қашық болуы керек? Адам қалай сүрінді, қателеседі, қайтіп ол түзеге алады? Кімнен ол үйренеді, кімге ұқсауы керек? Махаббат, достық, ар-ұят, ынсап дегеніміз не? — осының бәрі Абай туындыларында жан-жақты сөз болады. Абай адам туралы, «адамның кейбір кездері», жасың не жаман қылықтары туралы айтқанда құрғақ пайымдауға салынбайды, көкейкесті ойларын сырты, сұлу өлеңдерімен, терен мағыналы қара сөздерімен жеткізеді. Абай туындыларында ешқандай жасалдылық, неміжұрайылық атымен жоқ. Абай адам туралы, «қалың елі, қазавы, қайран жұрты»

АБАЙ ТРАГЕДИЯСЫНЫҢ ТІП МЕНІ

Абайдың ұстанымы — қалыптасқан жағдайды сырттан бақылап, ақылтөйсіп, кемшіліктерді тізіп тере беретін, неміжұрайлы төрешілердің ұстанымы емес, тағдырын түзған халқымен бірдей көретін, халқы үшін қиналды, күйінетін жанашыр ханның ұстанымы. Ақын өлеңдеріндегі, қарасөздеріндегі ашы, ашынған жанның назын білдіретін: «Ішім толған у мен өрп, сыртым дүрдей», «жүрегім менің қырық жамасу», «мен ішпеген у бар ма?», «Ішім өлген, сыртым сау», «Қаны қара бір жамын, жаны жара», немесе: Қазақты «жөндемің деуле», жөндеулер, үйренер деген үмітім де жоқ». «Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін озылардың ызасы-нан ба... еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты... бір жүрген қуыс кеудемін» (Тобызыншы сөз) деген сияқты жолдарды оқығанда Абайдың трагедиясы өзінің жеке басына да, сонымен бірге халқының қасіретіне де байланысты екен деп ойлайсың.

Батыста осы кезге дейін философияны ғылым деп, методология, логика, гносо-

логия деп бағалайды. Сондай философия болғаны, болатыны, бар екені рас. Бірақ философияның төл қасиеті, негізгі миңдеті (назначение) даналықты жүзеге асыру. Со-крат үшін, Сократты пір тұтқан Абай үшін философия дегеніміз — ең алдымен даналық. Қазақ философиясында, билердің, шешендердің, Асан Қайғының, Абайдың сөздерінде даналық бар ма, жоқ па? Оларды оқып білген адам үшін мұндай сұрақ қоюдың өзі артық. Қазақ философиясында, Абай сөздерінде таңғажайып даналық бар.

Қазақ ойлауындағы даналықтың кейбір үлгілерін келтірейін.

Майкы биле: «Естіге айтқан тура сөз, Шыңға тіккен түмен тең. Езге айтқан тура сөз, құмға сіңген сүмен тең» деген тәжіті бар. Тарқатып, талдап жағудың қажеті жоқ, өзінен өзі түсінікті. «Даналықты паш ететін ой қайдан шығалы?» деген сұраққа ел аузындағы сөзге қарағанда қазақ данасы былай деп жауап береді:

«Аспанның астынан шығады.

Жердің үстінен шығады.

Өнердің ісінен шығады.

Ғалымның күшінен шығады.

Жақсының сөзінен шығады.

Тарханның тілінен шығады.

Әшiнiң үнiнен шығады.

Жаманның көрген күйiнен шығады.»

Осы сөздердің өзі даналықтың үлгісі болып табылады.

Даналықтың түйіні, нақты көрінісі — түсінік. Қазақ ойлауында мұндай құбылыс бар ма екен? Батысша ойласақ, ғылым, ғылыми танымды болмаған көпшеңді халықта түсінік болуы мүмкін емес, болса да тайыз болып шығады.

Классикалық философия, шығында да, түсінікті танымнан, ғылымнан шығады. Қазақ ойлауындағы, би-шешендер сөзіндегі, Абай сөздеріндегі таққаларлық түсінік, жоғарыда айтқанымыздай, өмірден, тархтан, адамдардың сөзінен, ісінен, қарым-қатынасынан пайда болған.

Атақты неміс философы М.Хайдеггердің айтқаны бар: «Ғылым ойламайды («Нахка не мыслит»)» — деп. Ғылымда таным бар, бірақ түсінік жоқ. Түсініктің ғылымға қажеті де жоқ. Өйткені ғылымды қызықтыратын нәрсе — обь-ект. әр ауауан табиғат және қоғам құбылыстары. Бұларды танып-білудің өзі жеткілікті. Филосо-фияны қызықтыратын нәрсе — адам, ал адамды танып қою аз, түсіну керек.

АТЫМАДЫ АДАМ ҚОЙҒАН СОҢ...

Адамға қатысты нәрселердің бәрін Абай терен түсінеді.

Жоғарыда сөз еткен жаманның көрген күнінен талім алуға болады. Қазаққа «жаман» деп адамның мінін, кемістігін айтпайды, сөзін, ісін, мінез-құлқын, адамдарға қатынасын айтады. Жаманның көрген күнін Құдай басқа бермесін. Философияда «қорлық» деген ұғым бар. Адам болып туып, адам қатарына қоюыла алыму — қорлық. Адам болып туып, надан болу — қорлық. «Атылды адам қойған соң, — дейді Абай, — Қайтіп надан болайын» Философияда қорлық деп басқаның зордығымен болған нәрсені емес, адамның өз надандығынан, тайыздығынан, өзінен-өзі сыйламағанынан тапқан тауқыметін айтады. Абайдың тағы бір сөзі сұранып тұр осы жерде:

«Бріксіз түскен ылдидан,

Бұкілмен шығар ар артық.

Қорлықпен өткен өмірден,

Көсілп жтпид көр артық.»

Көптеген философтардың, атап айтқан-да, Сократтың, Платонның, Конфуцийдің, Шопенгауэрдің Достоевскийдің, Толс-тойдың, Абай мен Шәкәрімнің ілімін түсінік философиясы деп тануға болады. Қазіргі батыстағы белсенді философиялық ағым — термензетиканы Батыста түсінік фило-софиясы деп атайды.

Даналық, түсінік мәселесін көптеп зерттеп жүрген, даналық, түсінік туралы моногра-фия — («Даналық пен түсініктің үлгілері.-Алматы:Ақшыл кітабы,1999), докторлық диссер-тация — («Философия тарихындағы даналық мәселесі»), оқулық — («Философия тарихы»: — Алматы: Экономика, 2015) жазған мен үшін нағыз түсінік философиясы біздің Абайда бар.

(Басы 8-9-беттерде)

Адам туралы, дүние, өмір, ар-ұят, жақсы-жаман мінездер, махаббат, достық, білім-ғылым туралы терең, ғажай түсінік бар. Ондай түсінік оқудың барлық жоларынан өткен бүгінгі адамдарда жоқ.

Абай даналыққа, даналықты аңартатын сөзге, іске, мінез-құлыққа ерекше мән береді, даналықты танып, бағалайды. Абай іліміндегі даналық – теориялық тұжырымдама емес, адам болып өмір сүру тәсілі.

Абайдың поэмасындағы Ескендір (Александр Македонский) патшара қарағыз: *«Мықтымын деп мақтанаба, ақыл білсең, мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең»,* – деп айтқан сөзінен де өмір көрген дананың түсінігін аңғарамыз.

АБАЙ ДИАЛЕКТИКАСЫ

Батыс философиясының, соның ішінде ежелгі грек және классикалық неміс философиясының айтарлықтай жетістігі – диалектиканы теория, әдіс және көзқарас ретінде жан-жақты дамытқан.

Диалектика – дүниелеті, өмірдегі пісіленіскен қайшылықтарды танып, шешу тәсілі.

Өмір – тартыс, күрес, қайшылық. Қазақ «Дүние – жалтан» деп тауып айтқан. Ешнәресе сол күйінде қалып қоймайды, өзгереді, дамиды, өскіреді, өзге өз қайшы кездің, жоқ болады. Пайда болу, өмір сүру, жоқ болу – тіршіліктің заңы. Ал осындай диалектикалық сезім (чутье), диалектикалық түсінік, дүниелеті, адам өміріндегі қайшылықты, келенсіз құбылыстарды тап басып тану, сүретеу қазақ философиясында, соның ішінде Абайда бар. Диалектикалық тұжырым мұнда Гегельдегідей, Марксистейі том-том шығармаларда емес, толымды ой, бір аңыз сөз, бір шұмақ өлең түрінде бейнеленген.

Бернияз ақын қамшының сабындай қысқа өмірді қызғалдаққа теңейді. Қызғалдақ қанша тұрады?

*«Қызғалдақтай қызық өмір
Күн келсе соймай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл
Қайғы-зарға толмай ма?
Тасқан қайтып, толған солып,
Сарайтайдай ма сондайда?
Алтын жастық жатқан болып,
Ал ұрар күн болмай ма?»*

Ғұмар Қараш жалған дүниені қылт етіп, қия басқан – тайып кететін жел қайыққа теңейді. *«Тіршілік бес күн небір тиіген ешпін, Пайдалан мейлінше қанат жайып»* дейді.

Шәңберей Бөкейұлы:

*«Ағаш едің құрма өскен,
Ұршық болдың шұда өскен.
Бір қалыпта тұрмақ жөк,
Шығармалық мұна естем»,* – деген бір шұмақ өлеңмен болмыс, өзгеру, терістеу, қарекет туралы түсінігін жеткізе білген.

Абайдың әр өлеңі де, қара сөзі де осындай диалектикалық ойлаудың үлгісі:

*«Өмір жолы – тар соқпақ,
бір иген жол,
Иліпті екі басын ұстаған хал.
Иіске жолда тынақ, тегістік жоқ,
Қулап кетпе, тура шық, көзіңе бак».*

Мына жолдарға да назар аударсақ:

*«Жас қарттаймық, жөк тұмақ,
тұған өлемек,
Тағдыр жөк өткен өмір
қайта келмек.
Басқан із, көрген қылық
артпа қалмақ,
Бір құйдидан басқаның бәрі өзгермек.»*

Диалектикалық пайымдау деген осы.

*«Өмір – дүние дегенің –
Ағаш жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің
Қарап тұрсаң – у екен».*

Бұл да – шындық. Және ол құрғақ теория емес, өмірден алынған, әркімнің басынан өткен, әркімге түсінікті жайт.

«Күшкі асырап, ит еттім,

АБАЙ ІЛІМІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

*Ол баптырымды қанатты,
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мен аттым».*

Адам басында мұндай жағдай болмай ма? Болғанда қандай.

*« Адамзат – бүгін адам,
ермен томырақ,
Бүгінгі өмір жарқырап алдыр бірақ.*

*Ермен өзін, қайдасын, білемсің,
Өлемек үшін түгенсің, ойда, шырақ».*

Диалектикалық ойлауға тән нәрсе – ашы шыңдылықты жайып салу. Күл-білугеу дегенді диалектика білмейді. Бәрі уақытша, бәрі өткінші, ертеңгі бүгінгінің қарама-қарсы жағы деп қараш тұрады.

Абайдың сөзі кім-кімнің де жананы баптыд. Абай – әкесіне де, атасына да, қазаққа да айтарын тура айтқан, баптырып айтқан ойымы. Абайды,рахит-тану үшін оқи алмысың. Абайдың сөзі ден қойған адамды қинайды, өскіңдері, ашындырады. Абайды оқиганда қайда кетерсе жер таба алмайсың.

Өзін үшін, халқын үшін күйінесін: алауыздық, қызғаныш, көре алмаушылық, данғойлық қазаққа арылмайтын дері болып жабырсақ екен деп ойлайсың.

*«Әркімді заман сүйрмек,
Заманда қай жан бйлемек?
Заманда жаман күлімек,
Замана оны шлемек».*

Кеше де, бүгінде тап осылай.

Жымрасыныпты қара сөзіңде де Абай сол өзгерісті тіпте тиек етеді: *«Дүние бір қалыпты тұрмайды, адамың құаты, тұрмыр бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақұлыққа Құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ.
Енді көңі қайдан бірқалыпты тура алады?»* – дейді.

БАТЫС ФИЛОСОФИЯСЫНДА ЖҮРЕК ТУРАЛЫ АЙТЫМАЙДЫ

Абайда абайтанушылар көптен сөз етіп жүрген толық адам туралы ілім бар. Толық адам, жетілген, яғни, бақытты адам туралы кезінде әл-Фараби жазды.

Адам қалай толық, жетілген тұта болады? Абайдың жауабы қысқа, қысқа болса да нұсқа: *«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың еіден бөлек»,* – дейді. *«Ұй-оқ нәрсе адамның қасиеті: нұрлы ақыл, кестік қайрат, жылы жүрек»,* – деп тағы қосады. Адамның басқа қасиеттері осыдан шығады. *«Адамзатқа не керек? Сүймек, сездек, күйіңбек. Харекет қылмақ, жүзірмек, ақылмен ойлап сөйлемек»,* – деп Абай ақыл, қайрат, жүректің қалай іске асатынын көрсетеді.

Батыс философиясында ақыл (разум) туралы көп айтылады. Қайратқа, дүниені өзгертуге көп мән беріледі. Практикалық ақылды (практический разум) апа тарттады. Бірақ классикалық философияда жүрек туралы сөз болмайды. Тек бір ойышыл – Блез Паскаль таным құралдарының қатарына ақыл-парасатпен бірге жүректі қосады. «Біз ақиқатты ақыл арқылы ғана емес, жүрек арқылы да тани аламыз», – деп жазды. Жүрек нені тани алады? Сыртқы дүниені ме? Жоқ. Адам өмірінің қырлары мен сырларын.

Абайдың даналығын, тереңдігін адам өміріндегі жүректің ерекше рөлін ашып көрсетуінен аңғаруға болады. Абай ақылды, қайратты жүрекке бағындырып қояды. Адам өмірінде бәрі

жүректің өмірімен, қалауымен болады дейді. Құлайды қалайтын – жүрек. Адамшы адамға жақындатып – жүрек. Махаббат та, достық та – жүректің қалауы. «Әлібет, нысап, ұят, рақым, мейірбандылық» – бәрі де жүректен шығады дейді он жетінші сөзінде.

«Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі. Ар-ұяқтың – бір ақыл күзетшісі», – деген де Абай.

ИНДИВИД ПЕН «ӨҢКЕЙ НӨ»

Философия адамның өсіп жетілу сатыларын индивид, индивидуалдық, тұла деп ажыратады. Индивид – көптің бірі. Қазақша айтқанда – пенде. Бәріміз де – индивидтіз, көптің біріміз. Бірақ адам жай пенде болып қалғысы келмейді, өседі, жетіледі, дараланады. Индивидуалдық деп көпке ұқсмайтын, өзіндік ерекшеліктері бар адамды айтады. Абай он сөзінші сөзінде: «Тетінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен озым той демектің бәрі – ақымалытық» деп жазды.

Индивид күйіндегі адамды Абай топ, тобыр, дүрмек деп ажудайды. Тобыр өзініңнен үк те бітіре алмайды, «өңкей нөлге» айналады. Ал адамдар бір мүлденің, философиялық тілмен айтқанда, идеяның соңына түсіп біріксе, тобыр емес, зор күшке айналады, түбі дегеніне жетеді. Философия адамдарға сондай ортақ идеяны ұсынып келеді.

Абайдың «толық адам», «адам бол», «терен ой», «дүниеге кіріпш болып қалған», «әсемпаз болма ернет», өнерпаз болсаң арқалдан» деген идеялар, халқын сынап, мінен, оятып, бірлікке, білімге, өнерге, кәсіпке шақырған өсиеті көпті әлеуметтік күшке айналдырмақ болған әрекеті болды. Топты, көпті жөнге салып, нақты күшке айналдыру үшін тұта, «единица» керек дейді Абай. *«Единица жақсысы, ерген елі бейне нөл. Единица нөлсіз-оқ өз басындық болаар сол. Единица кеткенде, не болады өңкей нөл?»*. Отыз жетінші сөзінде Абай: «Сократқа у ішкізген, Иоанна Арқты отқа өрлеткен, Ғайсаны дара асқан, пайтабармызды түйенің жемтігіне көптен кім?» – деген сұрақ қояды. Оған: «Ол – көп, ешпеш, көпте ақыл жоқ. Ебін тапта, жөнге сал», – деп жауап береді. Ақынның «единица» деп тұраны – тұта (личность). Ол өзін танып біледі, өзінің міңдетін, борышын, қоғамдағы, дүниедегі орнын біледі. Тұта айналасына, болып жатқан процестерге немқұрайлы қарай алмайды. Сондай дара тұта – Абайдың өзі. Ол тұнғалар қатарына әкесі Құнанбайды, інісі Оспанды, үміт артқан баласы – Төкежанды ол тұнғалар қатарына қосайды. Ол – көптің бірі.

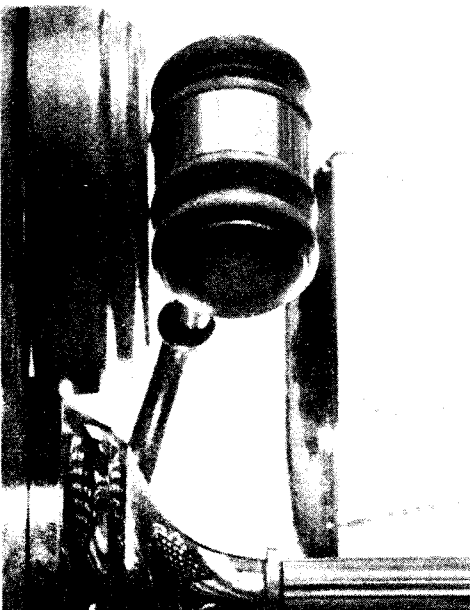
Қазіргі заман, нарық, бәсеке заманы тұнғаларды қажет етеді.

Мұхтар Әуезов айтқандай, «Абай деген дария ғой». Абай ілімі – ұшпан-теңіз. Бәрін қамтып шығу мүмкін емес. Біз тек философияға, атап айтқанда, қазіргі қазақ философиясының мән-жайына қатысты ойларды сөз еттік. Әркім Абайды өзінше оқып, өзінше қабылдайтыны анық. Әркім өсу үшін, өзін-өзі түсіну үшін Абайды оқыса екен деген тілекпен өз ойымды аяқтайын.

Тілекпен Рысқалиев,
Философия ғылымдарының
докторы, профессор

- Кенес дәуіріндә қазақтың құқық, құқ (хүк), қақы (хақы) сындаы әрқайсысының өзіндік заңнамалық ұғымы, бөлгілі бір қоладанылатын орыны бар сөздерін ресми қоладаныстон мұлаәм ысырып тастағанымыз бөлгілі. Қоғамдық-саяси әдебиетте, кундәлікті қызмет, қарым-қатынас айналымында өздеріне тән рөңкі бар сол үш сөздің (терминнің) орнына, қазақ сөз айдынына жеке-дара «право» деген термин оқшұаранып шықты. Адамның еңбек ету правосы, дөмалу правосы, білім алу правосы, денсаулықты қорғау правосы, менің оқуға правом бар, жұмыс істеуге правом бар, сенің үй алуға правом бар, немесе ... жоқ, т.с.с. тіркестер қанымызға сіңіп көткенәйі болды.

ҚҰҚЫҚ пен ҚҰҚ ХАҚЫНДА

Қызығы, тәуелсіздік туып, кері үлеріс басталғанда, орысша «право» сөзін қазақша «құқық» сөзі алмастырды. Әрі ол ресми айналатын бір өзі еніп, оған әр мағынада қолданылатын «правота» тән ұғымынан бәрі тейлді. Біздіңше, мұнда елеулі қателік бар. Мәселен, адам құқығы немесе құқықтары деу үйреншікті жәйтке айналды (маған қолға қалам алғызып отырған да осы тіркес).

Алайда олай сөйлеу арқылы біз қазақтың сөздік қорында бар екі терминді білместікпен бір терминге тоқалғастырып, қателесуге жол берудеміз, әрі ана тілмізді қолдан келейдендіріп отырмыз. Ойымыз түсініктірек болу үшін кенестік кезеңде құлаққа сіңісті болып кеткен правоның және онымен байланысты кейбір өзге де терминдердің ғылыми анықтамасы қандай екеніне көз жүгіртейік: право – мемлекет белгілеген баршаға міндетті әлеуметтік нормалар жүйесі. Мұны құқық деген қазақы терминмен аудару өте орынды, бұл солай етіліп те жұр, правовое государство – бұл тіркесті құқықтық мемлекет деп өте тура тәржімалаған. Саяси-юрисітік теория бойынша, мынандай аса манызды нышандар: қоғамдық өмірдің барлық саласында заңның бәрінен бийік, қожайындық орында тұруы; мемлекет пен оның органдарының заңмен байланысты-байланындығы; азаматтардың құқықтарының сот жолымен қорғауы; мемлекет пен жеке адамның өзара жауаптылығы заң жолымен қамтамасыз етілген мемлекет – құқықтық мемлекет болып табылады. Ал енді орыс тілінде «право», «права человека» делінетін сөздермен азаматтың мемлекет бекіткен, мемлекет қорғайтын, мемлекет кепілдік ететін құқықтық қатынастары мен негізгі құқыдары тұжырымдалған. Бұл жерде көрсетілген ұғымды қазақша белгілеуге құқық ағайын қолдану дұрыс болмайды, бұларды бейнелеуге қазақтың құқ, хақы деген сөздері сұраныл тұр. Яғни, право, права челоовека деген терминді құқ, адам құқытары деп аудару керек. Сонда – әркімнің еңбек етуге құқы (құқығы емес!) бар, әркім өз құқының (құқығының емес!) қорғауын талап етуге қажылы (құқықты емес!), адам құқытарын (құқықтарын емес!) ешкім аяқасты етпеуге тиіс, т.т. осындай сөз тіркестерінде құқ пен құқық терминдерінің мәні айқын ажыратылған тәртіппен сөйлеу орынды болмақ.

Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ